

MÜTAREKE DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ELVİYE-İ SELÂSE POLİTİKASI

Dr. Selçuk URAL*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti bir Elviye-i Selase sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. İngilizler Kafkasya'daki çıkarları sebebiyle adı geçen bölgenin Osmanlı Devleti'nde kalmasını istemiyorlardı. Bu yüzden mütarekenin yürürlüğe girmesinin hemen ardından bölgeyi Osmanlı Devleti'nden koparmaya çalıştılar. Osmanlı hükümetlerinin bölgeye yönelik politikalarını iki dönemde incelemek gerekir. Birinci dönem 30 Ekim 1918 - 13 Ocak 1919 arasını kapsamaktadır ki, bu dönem mütareke hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalınarak, uygulamaların sessizce kabullenilmesi olarak tarif edilebilir. İkinci dönem ise 13 Nisan 1919 - 16 Mart 1920 arasını kapsamaktadır. Bu dönem bölgenin Gürcüler ve Ermeniler arasında paylaşılmasına ve bölgede yaşanan olaylara karşı ortaya çıkan tepkiyi içermektedir.

Mondros Mütarekesi, Anadolu için olduğu kadar, Elviye-i Selâse için de büyük zorlukların başlangıcı anlamına gelmekteydi. I. Doğu Harekâtı ile anavatana katılan Elviye-i Selâse, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte yeniden önemli siyasî ve askerî olayların içerisinde yer almıştır.

II. Doğu Harekâtı'na kadar geçen zaman içerisinde meydana gelen olayların bölgenin aleyhine gelişmesinde Osmanlı hükümetlerinin izlediği politikaların önemli rolü olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu tarihe kadar ki politikalarını iki evrede incelemek gerekir. Birinci dönem 30 Ekim 1918 - 13 Ocak 1919 tarihleri arasını kapsamaktadır ki, mütareke hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalınarak uygulamaların sessizce kabullenilmesi olarak tanımlanabilir. İkinci dönem ise, 13 Nisan 1919 - 16 Mart 1920 arasını kapsamaktadır. Dönem bölgenin Gürcüler ve Ermeniler arasında paylaşılmasına ve meydana gelen olaylara karşı ortaya çıkan gizli tepkiyi ve buna bağlı olarak yapılan çalışmaları içermektedir.

I. Dünya Savaşı'nın kaybedileceğinin anlaşılması üzerine Osmanlı Hükümeti (Talat Paşa Hükümeti), Brest-Litovsk Antlaşması ile Türk topraklarına

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

katılmış olan Elviye-i Selâse'nin elde kalmasını sağlamak amacıyla daha mütareke görüşmeleri başlamadan, 21 Ekim 1918'de, Brest-Litovsk sınırının doğusunda kalan bütün Güney Kafkasya ve İran topraklarının boşaltılmasına karar verdi¹. 29 Ekimde ilgili komutanlığa gönderilen emirde; birliklerin altı hafta içerisinde Elviye-i Selâse dışındaki toprakları boşaltması istendi².

Bu gelişme mütareke taslağının 11. Madde'sinin içeriğini oluşturduğu halde İngiliz Hükümeti bunu yeterli görmeyerek, maddeye Elviye-i Selâse'nin boşaltılmasını da dahil etti. Bunun dışında 15. Madde ile Batum'un işgalini hükme bağladı³.

9. Ordu Komutanlığı, mütareke hükmü haline dönüşen hükümet emrini derhal uygulamaya koyarak; Kasım ayı sonlarına doğru, bütün Güney Kafkasya ile İran arazisini boşalttı ve Elviye-i Selâse'ye çekildi⁴.

Boşaltmanın ardından 11. Madde'nin son kısmının uygulanıp uygulanmayacağı sorusu zihinleri meşgul etmeye başladı. Maddenin son kısmı; asayiş, unsurların birbiriyle ilişkileri vb. hususlarda her hangi bir olumsuzluğun ortaya çıkması durumunda yapılacak inceleme sonucunda, İtilaf Devletleri'ne gerek görmeleri halinde bölgenin boşaltılmasını isteme hakkı tanıyordu. Madde bu haliyle Elviye-i Selâse'nin kaybedilmesine yol açabilirdi. Bu sebepledir ki, Osmanlı Hükümeti, Elviye-i Selâse'nin elde kalması için tahliye sırasında bir takım önlemler almaya çalıştı. Maddenin uygulanması noktasında Ermeni meselesinin kilit unsur olacağını bilincinde olan Hükümet, Ermeni göçmenlerinin yerlerine iadesi için karar olarak derhal uygulamaya geçti. Fakat göçmenlerin iadesini sağlamak bölgenin Osmanlı idaresinde kalması için tek başına yeterli değildi. Başka önlemlere de ihtiyaç vardı. Yakup Şevki Paşa, 5 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta alınması gereken önlemleri şöyle sıralıyordu:

1-Düzenli ve mükemmel şekilde işleyen bir mülki teşkilat kurulmalıdır,

2-Polis teşkilatı başta olmak üzere bütün güvenlik teşkilatları kuvvetlendirilmelidir,

3-Adli teşkilatın eksikleri giderilmelidir,

¹ Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989, s.28.

² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, II*, Ankara 1993, s.630.

³ Mütareke görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz: Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara 1948, s.41-43; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, I*, İstanbul 1993, s.108-112.

⁴ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), *İstiklal Harbi Kataloğu (İSH)*, K.1, G.119, B.119-1,2; İ. Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, Askeri Mecmua (Eylül 1934), s.95-96.

4-Belediye ve bayındırlık işleriyle, meskenlerin sıhhi durumlarını düzeltecek ve bu çalışmaları yabancılara anlatabilecek heyetler oluşturulmalıdır,

5-Sağlık sorunlarını çözebilecek sayıda ekip ve malzeme gönderilmelidir,

6-Acilen doğru ve güvenilir bir nüfus sayımı yapılmalıdır⁵.

Bölgenin bu ve benzeri ihtiyaçlarının giderilmesine fırsat kalmadan İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Milne, 11 Kasım 1918'de Hükümete verdiği notayla Elviye-i Selâse'nin Mütarekenin 11. Maddesi gereğince boşaltılmasını istedi⁶. İngilizlerin herhangi bir incelemeye ihtiyaç duymadan ve herhangi bir gerekçe ileri sürmeden bölgenin boşaltılmasını istemeleri Hükümet çevresinde şaşkınlıkla ve tepkiyle karşılandı. Harbiye Nezareti, 4 Aralık'ta Sadaret'e gönderdiği yazıda; birliklerin kışın çekilmesi durumunda yiyecek ve barınma sorunlarıyla karşılaşacağını ifade ederek, boşaltmanın ilkbaharda yapılmasını teklif etti⁷. Hükümetin de desteklediği bu teklifin, İngiliz makamları tarafından reddedilmesi üzerine, 9 Aralık 1918'de 9. Ordu'ya Elviye-i Selâse'yi boşaltması emri verildi⁸.

Hükümet'in karşılaştığı sürpriz bununla sınırlı kalmadı. Boşaltmanın devam ettiği günlerde İngiliz kuvvetleri Batum'u işgal etti. İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı General Walker, 24/25 Aralık gecesi Batum Müstahkem Mevki Komutanı Cemal Paşa'ya gönderdiği notada; şehrin işgal edildiğini, dolayısıyla Osmanlı mülki idaresine ihtiyaç kalmadığını ifade ederek, mülki memurların Batum'u terk etmesini istedi⁹. Yakup Şevki Paşa, 25 Aralık'ta Harbiye Nezareti'ne şehrin daha boşaltılmadan işgal edildiğini, üstelik Osmanlı mülki teşkilatının çalışmalarına da son verilerek istendiğini belirterek, mütarekeye aykırı bu uygulamalara son verilmesini talep etti¹⁰. Bunun üzerine Harbiye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda İngiliz isteklerinin mütarekeye uygun olmadığını sordu. Hariciye Nezareti 26 Aralıkta verdiği cevapta; Mütarekenin 15. Maddesi'nin mülki idarenin ortadan kaldırılmasını gerektirmediğini, bu hususta İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde girişimde bulunulduğunu ve Komiserliğin yapılan yanlışın düzeltilmesi için Batum'daki İngiliz makamına gerekli emri göndereceğini belirtti. Ayrıca Batum için belirtilen şartların Kars ve Ardahan için de geçerli olduğu ifade etti¹¹. Komiserliğin verdiği güvenceye rağmen, Batum'daki İngiliz makamlarının bildiklerini okumaya devam etmesi üzerine Osmanlı Hükümeti gerek mülki idare sorununu, gerekse diğer sorunları Mütareke Komisyonu'na götürme kararı aldı. Fakat yapılan girişimlerden olumlu sonuç alınmadı¹².

⁵ ATASE, İŞH, K.5, G.115, B.115-1, 2.

⁶ ATASE, İŞH, K.5, G.117, B.117-1.

⁷ ATASE, İŞH, K.5, G.134, B.134-2.

⁸ ATASE, İŞH, K.76, G.127, B.127-1.

⁹ ATASE, İŞH, K.3, G.112, B.112-2.

¹⁰ ATASE, İŞH, K.5, G.164, B.164-6.

¹¹ ATASE, İŞH, K.5, G.164, B.164-4,5.

¹² ATASE, İŞH, K.7, G.31, B.31-1.

Girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine Dahiliye Nezareti, 29 Aralık'ta Batum Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda; mülki idarenin İngilizlere teslim edilerek memurların derhal geri dönmelerini istedi. Bundan iki gün sonra da Meclis-i Vükelâ, Elviye-i Selâse'deki bütün mülki memurların geri dönmesine karar verdi. Bu gelişme üzerine Dahiliye Nezareti 2 Ocak'ta Batum Mutasarrıflığı'nı alınan karardan haberdar ederek, uygulamanın Kars ve Ardahan'da da tatbik edileceğini bildirdi¹³. Burada en dikkat çekici husus, Dahiliye Nezareti'nin İngilizlerin Kars ve Ardahan'da da mahalli idareye son verilmesini isteyeceklerini öngörmüş olmasıydı. Zira Batum mütareke gereği işgal edilmişti ve bir nebze de olsa buradaki mülki idarenin varlığına son verilmesi kabul edilebilirdi. Fakat Kars ve Ardahan'ın işgal edileceğine dair mütarekede herhangi bir hüküm yoktu. Dolayısıyla Dahiliye Nezareti'nin buralardaki mülki idarelerin varlığına son verilmesini gündeme getirmesi önemli bir taktik hata olarak kabul edilebilir. Harbiye Nezareti, 3 Ocak'ta 9. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta; Dahiliye Nezareti'nin uygulamasına dikkat çekerek, hazırlıkların buna göre yapılmasını emretti¹⁴. Böylelikle mütarekede yeri olmamasına ve hatta müzakereler sırasında verilen güvencelere rağmen mülki idarelere son verildi. Bu şekilde Osmanlı Hükümeti'nin Elviye-i Selâse ile mevcut mülki ve idarî bağı koparılmış oldu¹⁵.

Dahiliye Nezareti'nin öngörüsü 7 Ocak'ta General Walker- Yakup Şevki Paşa arasında yapılan görüşmede gerçeğe dönüştü¹⁶. General Walker, 15 Ocak'ta Tiflis'ten gelecek bir İngiliz heyetinin Kars'ın idaresini üstleneceğini ifade ederek, mülki idarenin o güne kadar şehri terk etmesini istedi¹⁷. Gerek İngilizlerin isteği, gerekse Hükümet'in aldığı karar doğrultusunda 9. Ordu Karargâhı ve mülki idare 13 Ocak 1919'da Kars'ı terk ederek, Erzurum'a hareket etti¹⁸.

Elviye-i Selâse'nin boşaltılması sırasında en dikkat çekici gelişme, Hükümet'in herhangi açık ya da gizli emri olmaksızın askeri ve mülki makamların bölgede ortaya çıkan milli teşkilatları destekleme kararı almaları ve yaptıkları yardımları tahliyenin son gününe kadar sürdürmeleriydi. 9. Ordu Komutanlığı, Kars'ta kurulan Milli Şûra'ya parasal yardımın dışında silah, cephane ve hatta milis kuvvetlerini eğitmek üzere subay ve er yardımı yaptı¹⁹. Mutasarrıf Hilmi Bey, Şûra'nın teşkilatlanmasına önemli katkılar sağladı ve Kars'tan ayrılırken de şehrin

¹³ Türk İstiklâl Harbi, I, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1999, s.237.

¹⁴ ATASE, İSH, K.7, G.5, B.5-1.

¹⁵ Mütareke müzakereleri sırasında 15. Madde tartışılırken, Rauf Bey, Batum'un işgalinin Osmanlı mülki idaresine son vermek amacı taşıyıp taşımadığını sorduğunda, Amiral Calthorpe, Batum'un Almanların Kafkaslara sızmasını engellemek için işgal edileceğini, bu sebeple şehrin Osmanlı Devleti'nden koparılmasının söz konusu olmadığı karşılığını vermişti ("Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz, I, s.401)

¹⁶ Görüşme hakkında geniş bilgi için bkz: Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum 1997, s.141-145.

¹⁷ ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-1.

¹⁸ ATASE, İSH, K.32, G.39, B.39-1.

¹⁹ Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, s.//////

idaresini Şûra başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'e devretti²⁰. Yardımlar İngilizler tarafından şikayet konusu yapıldığında ise Yakup Şevki Paşa bunları şiddetle reddetti²¹.

Kars Milli Şûrası'nın varlığı İngiliz işgal idaresi tarafından önceleri memnunlukla karşılandı. Fakat Şûra'nın 18 Ocak 1919'da bölgede kurulan diğer iki teşkilatla (Aras Türk Hükümeti ve Ahıska Türk Hükümeti) birleştirilerek Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti şekline dönüştürülmesi İngilizlerin tepkisine yol açtı. İngilizlerin Ermeni göçmenlerini bölgeye yerleştirmek istemesi taraflar arasındaki ilişkileri iyice bozdu²². Gerginleşen ilişkiler 13 Nisan 1919'da İngilizlerin meclisi basarak hükümeti dağıtmalarıyla son buldu²³. İngiliz İşgal Kuvvetleri gerek Şûra'nın, gerekse halkın elindeki silahları topladı²⁴. Böylelikle gelecekte uygulamaya sokacakları planı engelleyebilecek bütün pürtüzleri ortadan kaldırmayı planlıyorlardı²⁵. İngiliz İşgal Komutanlığı, Kars'ın idaresini 30 Nisan 1919'da Ermenilere teslim etti²⁶.

Wilson prensipleri dayanak yapılarak Türklerin haklarını korumak amacıyla kurulmuş olan Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti'nin ortadan kaldırılışı, Osmanlı Hükümeti tarafından sessizce kabullenildi. Buna karşın Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti'nin Hariciye Nazırı olan ve o sıralarda Erzurum'da bulunan Fahrettin Bey, İtilaf Devletleri'ne ve onların İstanbul'daki temsilcilerine gönderdiği telgraflarda haksız işgali protesto etti²⁷.

Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti'nin ortadan kaldırılması Osmanlı Devleti'nin parçalanması yolunda atılmış çok önemli bir adımdı. Kars ve Ardahan'ın Ermenilere verilmesi bunun en açık deliliydi. 9. Ordu Komutanlığı bu gerçeği pek çok kez dile getirmesine karşın, bu durum Damat Ferit Hükümeti tarafından dikkate alınmadı²⁸. Sadrazam Damat Ferit Paşa, Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olarak kalması için –en azından hukuki yollarla- mücadele etmesi gerekirken, İngiliz Hükümeti'nin bir yetkilisi gibi hareket ederek, Fahrettin Bey'in tutuklanması için emir vermekten çekinmedi. Böyle bir emrin verilmesinin arkasında Fahrettin Bey'in gönderdiği protesto telgraflarının rolü büyüktü. Damat Ferit Paşa, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta; "*Erzurum'da bulunan Kars Hükümeti Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i hemen*

²⁰ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s.109; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, İstanbul 1954, s.166-167.

²¹ ATASE, İSH, K.110, G.31, B.31-8.

²² ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-2.

²³ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), K.14, G.3, B.3.

²⁴ TİTE, K.76, G.25, B.25.

²⁵ TİTE, K.76, G.23, B.23.

²⁶ Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s.148-149.

²⁷ TİTE, K.76, G.12, B.12; Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s.252-256.

²⁸ ATASE, İSH, K.46, G.21, B.21-11.

tutuklayarak, 24 saat zarfında Trabzon'daki İngiliz torpidosuna teslim ediniz"²⁹ demek suretiyle Elviye-i Selâse'ye ve özellikle Kars'ın işgaline bakışını ortaya koymaktaydı.

Merkezi hükümetin bölgeye ilişkin bu kayıtsızlığına ve hatta İngiliz taraftarı politikasına rağmen, 15. Kolordu Komutanlığı başta olmak üzere Erzurum Valiliği ve diğer komşu vilayetler bölgedeki gelişmeleri yakından izlemeye devam etti. Mülki ve askeri makamlar özellikle şu hususlar üzerinde durmaktaydı:

1-Türklere yapılan katliamlar hakkında zamanında ve doğru bilgiler elde etmek,

2-Ermeni zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Türk göçmenlerinin her türlü ihtiyacını karşılamak,

3-Bütün bu olup bitenler hakkında gerek bölgede, gerekse İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerini bilgilendirmek ve uyarmak³⁰.

Bu çalışmaların sonucunda iki hedefe ulaşmak amaçlanıyordu:

1-İtilaf Devletleri bütün dikkatlerini Anadolu üzerinde yoğunlaştırmışken, onun hemen yanında Elviye-i Selâse'de ve Kafkasya'da Ermenilerin Türklere yaptıkları katliamlardan dünya kamuoyunu haberdar etmek ve durdurulması için gerekli önlemleri aldirtmak.

2-Ermeniler, kendilerine bırakılan bölgeleri iyi idare edemiyorlar gerçeğini bütün dünyaya göstermek. Zira Ermenilere istedikleri yerlerin verilmesi halinde buralarda gerçekleştirecekleri uygulamalar Elviye-i Selâse'de yaptıklarından farklı olmayacaktır. Dolayısıyla yeni katliam ve yağmalara meydan vermemek için, Ermenilere daha büyük topraklar verilmesi isteginden vazgeçilmelidir³¹.

Bölgenin idaresini üstlenen Ermeni idarecileri bir yandan çeteler, diğer yandan nizami kuvvetlerle Elviye-i Selâse'yi Ermenistan'ın parçası yapmak amacıyla birbiriyle bağlantılı iki uygulama başlattılar. Bunlardan ilki, Kafkasya'dan ve diğer bölgelerden Kars ve Ardahan'a Ermeni göçmenleri getirmektir. İkicisi ise, Türkleri bölgeden uzaklaştırmaktır³². Zorla boşaltılan Türk köylerine ve kasabalarına Ermeniler yerleştirilecek ve bunun doğal sonucu olarak bölgede çoğunluğu ele geçireceklerdi. Böylelikle barış görüşmelerine başlanıldığında nüfus üstünlüğü dikkate alınarak, bölgenin Ermenistan'a bırakılması sağlanacaktı³³.

²⁹ Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s.257.

³⁰ ATASE, İSH, K.7, G.21, B.21-1, 2.

³¹ ALBAYRAK, 4 Kânûn-i Evvel 1335/ 4Aralık 1919, Nr: 49.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusâ Kataloğu (DH-KMS), 54-2/74.

³³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara 1999, s.78.

Esasında bölgeye yönelik Ermeni göçü Kars'ın işgalinden sonra başlamış değildi. 10 Kasım 1918'de Yakup Şevki Paşa, Başkomutanlığa gönderdiği telgrafta göçmen sorunuyla ilgili olarak şu hususlara dikkat çekmekteydi:

-Ermeni Hükümeti, ordunun boşaltmakla yükümlü olduğu bölgeleri boşaltmasını beklemeden topraklarındaki ahaliyi dönmeye zorlayarak, bunlar ile Türk ahali arasında istenmeyen olayların çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu tür olaylara meydan verilmemesi için Ermeni Hükümeti derhal uyarılmalıdır.

-Nüfus dengesini Türkler aleyhine bozabilecek muhtemel göçleri engellemek için mülki makamlar gerekli önlemleri almalıdır.

-Göçün düzenli yapılabilmesi için Osmanlı, Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir komisyon kurulmalıdır. Komisyon, gerekli incelemeleri ve hazırlıkları yaptıktan sonra, Ermeni ve Gürcü göçmenlerin yerleştirilmesine başlamalıdır. İskânlar her köyde bulunan boş haneler nispetinde olmalıdır. Komisyon, Türkler ile Hıristiyanlar arasında iyi ilişkiler kuruluncaya kadar çalışmalarını sürdürmelidir³⁴.

Yakup Şevki Paşa'nın uyarı ve önerileri ne Osmanlı Hükümeti, ne de Ermeni Hükümeti tarafından dikkate alındı. Ordunun boşalttığı bölgeler Ermeni ve Gürcü göçmenleri tarafından adeta işgal edilircesine dolduruldu. Göçler devam ederken, bir yandan da bölge Türklerine karşı sistemli bir şekilde yıldırma ve korkutma terörü uygulandı. Türk ahalinin önde gelen isimleri casusluk yaptıkları iddiasıyla tutuklamaya başlandı. Malları ve evleri yağma edildi. Ermeni Hükümeti bunlarla da yetinmeyerek, Türklerden ağır vergiler almaya başladı. Vergi ödeyemeyenler sürgün cezasıyla sözde iç bölgelere gönderiliyordu. Fakat götürülenlerden daha sonra haber alınamaması bu insanların öldürüldüğünü gösteriyordu. Ermeni çeteleri ve nizami birlikleri hamileri İngilizlerin ayak izlerini takip ederek Türklerin kendilerini savunmalarını engellemek için sık sık köylere baskın yaparak, ahalinin elindeki silahları topluyordu. Bütün bu kanunsuz uygulamalar bölge Türklerini Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda bırakıyordu. Erzurum Valisi Münir Bey, 7/8 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Ermeni zulüm ve baskısından dolayı yarım milyon Türkün Osmanlı Devleti'ne ya da İran'a sığınmak istediğini belirtmektedir ki, bu rakam Ermeni baskısının nedenli büyük ve etkili olduğunu göstermektedir³⁵.

Ermeni zulüm ve baskısı, kendisini sadece nüfus yapısının bozulması üzerinde göstermedi. Siyasi yapıyı da baştan aşağıya değiştirdi. Ermenistan Milli Meclisi seçimlerinde Türklerin aday göstermeleri kabul edilmedi. Türkler de bu şartlarda oy kullanmalarının Ermenistan'ın hakimiyetini kabul ettikleri anlamına geleceğinden seçimlerde çekimser kaldılar. Bunun doğal sonucu olarak seçimleri Ermeni adayları kazandılar. Ermeni Hükümeti bu durumu kendi lehinde kullanmaya

³⁴ ATASE, İSH, K.1, G.1, B.52-1,2.

³⁵ BOA, DH-KMS, 53-2/104.

çalışarak, Türklerin Ermeni idaresinden memnun olduklarını ve bu sebeple oylarını Ermeni adaylara verdiklerini iddia ettiler³⁶.

Osmanlı makamları bölgede gerçekleştirilen zulüm ve katliamlara dair bilgileri üç yolla elde ediyordu. Bunların ilki ve en önemlisi Karabekir Paşa'nın Erzurum'da tesis ettirdiği telsiz istasyonuydu. İstasyon, Eviye-i Selâse ve Güney Kafkasya'da meydana gelen askeri ve siyasi gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla kurulmuştu³⁷. Kars Telsiz İstasyonu'nun Ermenilerin elinde olduğu düşünülürse bu istasyon hayatı öneme sahipti. İstasyon sayesinde hem bölgeden zamanında ve doğru bir şekilde bilgi öğreniliyor, hem de bölgeye yönelik propaganda çalışmaları eksiksiz sürdürülebiliyordu. İkinci sırada yer alan istihbarat kaynağı Ermeni zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenlerin verdikleri bilgilerdi. Üçüncü kaynak ise, bölgeden gönderilen mektuplardı³⁸.

Zaman içerisinde bu durumun farkına varan Ermeniler, istasyonun çalışmalarını engelleyemediyse de, Osmanlı mülki ve askeri makamların bilgi kaynaklarını ortadan kaldırmak amacıyla sınıra yakın köyleri boşaltmaya ve ahalisini iç kesimlerde iskân ettirmeye başladılar³⁹.

Ermeni çete ve nizami birliklerinin Türklere karşı giriştiği katliamlar 28 Eylül 1920'de başlatılan İkinci Doğu Harekâtı'na kadar devam etti⁴⁰. Gerek 9. Ordu Komutanlığı, gerekse onun yerine kurulan 15. Kolordu Komutanlığı, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği sayısız telgraflarda Ermeni katliamlarının durdurulması için siyasi girişimlerde bulunulmasını istedi⁴¹. Yakup Şevki Paşa 4 Ocak 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni mezaliminin boyutlarını şu cümlelerle ortaya koymaktaydı:

"Serderabad ve Erivan civarı ahalisinden olup, Hükümet-i Osmaniye'ye iltica eden isimleri mahfuz olan Müslümanların ifadesine nazaran Ermeniler, ahali-i İslamiye'nin malını, yiyecek ekmeklerini, hatta üzerlerinde eski elbise ve çamaşırlarını soyup almışlar. İslam kadınlarının ırzlarına tecavüzatda bulunmuşlar. Rus idaresi zamanında alınan verginin otuz mislini talep ederek, vermek iktidarında olmayanların eşyalarını yağma etmişlerdir. İğdir'dan Osmanlı arazisine geçmek isteyen bir kabileye İğdir'in on kilometre şimalinde Sarıçoban karyesi Yezidileri tarafından üzerlerine ateş edilerek bir kısmının şehid edildiği ve "Ermeni Hükümeti jandarmaları tarafından Müslümanların nü kud, eşya ve

³⁶ Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.79.

³⁷ ATASE, İSH, K.453, G.59, B.59-1; Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, İstanbul 1993, s.61.

³⁸ Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.55.

³⁹ Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.102.

⁴⁰ Katliamlar hakkında geniş bilgi için bkz: Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, II, Ankara 1995; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, III, Ankara 1997; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, IV, Ankara 1998.

⁴¹ ATASE, İSH, K.9, G.66, B.66-6.

*zahireleri kamilen gasp olunarak tenkilleri ve para talep edilmek üzere davet ve bir daha avdet etmediklerine nazaran şehid edilmiş oldukları” ve müteaddid defalar arz edilen bu mezalimin İttıf hükümetleri nezdinde teşebbüsatda bulunarak önü alınmadıkça günden güne tekassür ve tezayüd edeceği maruzdur*⁴².

Kendini savunamayarak Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalan Türk göçmenleri mülki ve askeri makamların yardımlarıyla Trabzon, Erzurum Vilayetleri ile Bayezid Sancağı'na yerleştiriliyordu. Trabzon Vilayeti'nin 8 Aralık 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta göçmenlerle ilgili şu ifadelere yer verilmektedir:

*“Bir müddetten beri Batum ve Erzurum tarikıyla yüzlerce Karşlı aileler Ermeni zulmünden can ve namuslarını kurtarmak amacıyla vilayetimize sığınmışlardır. İmkanlar nispetinde misafirhanelere yerleştirilen bu ailelerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır. Fakat vilayet ahalsine bile işe ihtiyacı karşılanamazken gelen bu muhacirlerle birlikte vilayetin mevcut durumu iyice bozulmaya başlaması muhtemeldir. Hem işe açısından hemde diğer muhacirlerin daha fazla sefalete düşür olmalarını için Kars ve havalisinde Ermeniler tarafından yapılmakta olan tazyik ve imha siyasetinin menî, ve ahalinin can ve mallarının emniyet içersinde aslı yerlerinde ikamet ettirilmesi için devletçe teşebbüste bulunulması maruzdur*⁴³.

Van'a sığınmak zorunda kalan göçmenlerin işe ve barınma ihtiyaçları valiliğin kısıtlı imkanlarıyla sağlanmaya çalışılıyordu. Valilik, 5 Haziran 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Van'a gelen göçmenlerin savaş sırasında bölgeyi boşaltan Ermenilere ait evlerde barındırıldığını, zira kendi evlerinin Rum ve Ermeniler tarafından yakıldığını belirtmekteydi⁴⁴.

Benzer ifadeler Karabekir Paşa'nın 16 Temmuz 1919'da Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği tezkerede de yer almıştır. 15 Temmuzdan itibaren Horasan'daki birlikleri denetlemekte olan Karabekir Paşa, Kars ve Kağızman'dan binlerce insanın her şeylerini terk ederek, sırf can ve namuslarını kurtarmak amacıyla aç ve perişan bir halde kendilerine iltica ettiğini, mülteci kabilelerinden bir çoğuna bizzat tesadüf ettiğini, maruz kaldıkları uygulamaları bir de onların ağzından dinlediğini ve son olarak Ermeni katliamlarının ve buna bağlı olarak artan Türk göçlerinin Vilâyât-ı Şarkiye ahalsi üzerinde büyük tepkiye ve tesire yol açtığını yazmaktaydı⁴⁵.

Erzurum Valisi Münir Bey ise, 6 Haziran tarihli telgrafında; İngilizlerin ve Ermenilerin Bayezid Sancağı'na Ermeni göçmenleri yerleştirerek işgal sahasını genişletmek istediklerini, buna karşın Türk göçmenleriyle dolu olan sancağa Ermeni

⁴² BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 341351.

⁴³ BOA, DH-KMS, 53-4/17.

⁴⁴ BOA, DH-KMS, 53-1/39.

⁴⁵ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

göçmenlerinin yerleştirilmesi halinde taraflar arasında büyük çatışmaların doğacağını belirtmekteydi⁴⁶.

Telgrafların iki ortak noktası vardır. Bunlardan birincisi, İtilaf Devletleri, Ermenilerin Evliye-i Selâse'de gerçekleştirdiği katliamlara ve neden oldukları Türk göçlerine sessiz kalmaktadır. İkinci husus ise, Evliye-i Selâse'de meydana gelen olaylar yetmezmiş gibi, Ermeni göçmenleri Vilâyât-ı Şarkiye'ye sokularak yeni çatışmaların tohumlarının atılmak istenmesiydi. Bunun uzun dönemde Vilâyât-ı Şarkiye'nin işgal edilmesine yol açacağına farkında olan bölge valileri, Ermeni göçmenlerinin bölgelerine sokulmasına çok açık biçimde karşı çıkmaktaydı⁴⁷. Valiler bu tavırlarıyla sadece kendi düşüncelerini değil, aynı zamanda ahalinin de hislerine tercüman oluyorlardı. 4 Aralık 1919 tarihli Albayrak gazetesinin Ermenistan Hükümeti'ni gasp, yağma, zulüm ve cinayet hükümeti olarak tanımlaması Türk kamuoyunun Evliye-i Selâse'de meydana gelen olaylar ile bunun müsebbibi hakkındaki düşüncesini ortaya koymaktaydı⁴⁸.

Eldeki imkanlar ölçüsünde göçmenlere yardıma çalışan 15. Kolordu Komutanlığı, mütareke hükümleri gereği katliamları engelleyememekteydi. Buna karşın bölgedeki gelişmelerden günü güne haberdar olmaktaydı. Bilgiler başta Erzurum Valiliği olmak üzere, civar kolordu komutanlıklarına ve haftalık raporlar halinde Harbiye Nezareti'ne gönderiliyordu. Telgraflar ve raporlar genel tarzda yazılıyordu. Olayların bu metotla kaleme alınmasının İtilaf Devletleri nezdinde itibar görmeyeceğini düşünen Sadaret, Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri'ne gönderdiği yazıda; olayların yer, tarih ve şahıs ismi verilerek belirtilmesi halinde İtilaf Devletleri nezdinde yapılan girişimlerden olumlu sonuç alınacağını belirtti. Bu uyarı üzerine mülki ve özellikle askeri makamlar 1919 Şubat'ından itibaren meydana gelen olaylar hakkında ayrıntılı raporlar göndermeye başladı⁴⁹.

Karabekir Paşa, Evliye-i Selâse'ye hakkında elde ettiği bilgileri sadece Osmanlı makamlarıyla paylaşmadı. Bilgileri, ciddi incelemelerden geçirdikten sonra, Erzurum'da bulunan İngiliz Kontrol Karargâhı Komutanı Yarbay Rawlinson'a da ulaştırıyordu. Paşa yazılarında; Ermenistan Hükümeti'nin bölgede asayiş sağlamadığını, aksine çete reislerini destekleyerek akıtılan masum kanlarından birinci derecede sorumlu olduğunu belirterek, Ermeni Hükümeti'nin verdiği desteğin engellenmesi halinde çetelerin Türklere kıyım yapamayacağını vurgulamaktaydı⁵⁰. Karabekir Paşa, olayları uzun bir rapor halinde 1919 yılı Eylül-Ekim aylarında Anadolu'da incelemelerde bulunan Amerikan Tahkik Heyeti Başkanı General Harbord'a ilettiler. Raporda; Evliye-i Selâse'de kök tutmuş olan çetelerin Türklere her türlü zulmü reva gördüğü, Ermeni milleti başta olmak üzere bölgede yaşayan milletlerin huzur bulması için Türklere yönelik katliamların bir an

⁴⁶ BOA, DH, KMS, 53-2/104.

⁴⁷ BOA, DH-KMS, 53-1/81.

⁴⁸ ALBAYRAK, 4 Kânûn-u Evvel 1335/ 4 Aralık 1919, Nr:49.

⁴⁹ BOA, DH/İ-UM, 20-17/12-75.

⁵⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.108.

önce durdurulması gerektiği belirtilmekteydi. Karabekir Paşa, sadece rapor vermekle yetinmedi. Göçmenleri General Harbord'un huzuruna çıkararak, generalin bizzat bu insanların ağzından mezalim hakkında bilgi sahibi olmasını sağladı⁵¹.

Bölgedeki gelişmeler hakkında bizzat Yarbay Rawlinson da bilgi toplamakta ve bunları İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletmekteydi. Rawlinson'un, Ermenilerin Türklere katliam yaptığını kabul etmesine karşın, olayların sayısı ve büyüklüğü hakkında verdiği bilgiler Osmanlı makamlarının verdiği rakamların abartılı olduğu kuşkusunu uyandırıyordu⁵². Bunun sebebini Erzurum Valisi Münir Bey'in gönderdiği telgraflarda aramak gerekir. Zira Münir Bey, kendisine ulaşan istihbaratları herhangi ciddi bir incelemeye tabi tutmadan ve hatta Kolordu Komutanlığı ile istişare etmeden ilgili makamlara göndermekteydi. Böylelikle zincirleme olarak bazı yanlış ve abartılı bilgiler İngiliz makamlarına ulaştırılmaktaydı. Münir Bey'in 29 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgraf bu konuda yapılan yanlış bütünü çıplaklığıyla ortaya koymaktaydı. Telgrafta; Ermenilerin Kars ve Sarıkamış'ta on bin (10000) asker topladıkları, çete reisi Antranik'in de otuz bin (30000) kadar bir kuvvetle Van Vilayeti'ne inmekte olduğu iddia ediliyordu⁵³. Mustafa Kemal Paşa ertesi gün Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta; Münir Beyin verdiği bilgilerin doğru olması halinde gerek Evliye-i Selâse, gerekse Vilâyât-ı Şarkiye ahalisinin yeniden göç yollarına döküleceğini, özellikle Evliye-i Selâse'de Ermeni azınlığın Türk çoğunluğuna hakim olacağını ifade ettikten sonra, haberin doğru olup olmadığını bildirilmesini istedi⁵⁴. Karabekir Paşa 1 Haziran'da; Ermenilerin iddia edilen kuvveti toplamalarının imkansız olduğu cevabını verdi. Karabekir Paşa, Münir Bey'e gönderdiği yazıda ise, Ermeniler hakkında elde edilen bilgileri hiçbir incelemeye gerek görmeden Hükümete ve diğer makamlara iletilmesinin hem yanlış, hem de kendisini zor duruma sokacağını ifade ederek, askeri hususlarda elde edilecek istihbaratların önce kendisine ulaştırılmasını ve bu hususta sınır boylarındaki mülki idarelerin de uyarılmasını istedi⁵⁵. Böylelikle mülki ve askeri makamların aynı olay üzerinde farklı bilgiler vermesi önlenmiş gibi, bilgi toplama ve değerlendirme hususunda ortak çalışma yapılması sağlanmış oldu. Sadaret tarafından 8 Temmuz 1919'da gönderilen emirde bu da yeterli görülmeyle; olayların dikkatli bir şekilde incelenmesi ve raporların abartıdan uzak, özellikle İngiliz Kontrol Subayının yapacağı incelemelerle uyumlu olması istendi:

"Ermenilerin hudut gerisinde tahşidat ve istihzaratı hakkında İngiliz mümessil-i siyasiyesi nezdinde tarafımızdan vuku bulan teşebbüsât-ı şifahiyeye üzerene ora mümessil-i siyasişliğine tebligat ifa olunacağı vaadi alınmış, fakat bu

⁵¹ Kızıoğlu, Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s.95, 102.

⁵² BOA, DH-KMS, 53-2/104; Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), Sayı:5 (Eylül 1953), BN:86.

⁵³ ATASE, İSH, K.24, G.76, B.76-1.

⁵⁴ ATASE, İSH, K.24, G.76, B.76-2.

⁵⁵ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.74.

*gibi hususat hakkında memurlar-ı mumaileyhin işaretleri Hükümet-i Seniyye müdeleyatına tevafuk etmediği bildirilmiştir. İngilizler verilen bilgileri doğru bulmuyor. Binaenaleyh; hudut gerisindeki Ermeni istihzaratının ve bunun müvellidi hadisetin kemal-i dikkat ve itina ile tahkiki ile sahil ve mübalağadan arı olarak işarı ve bunun mümkün olduğu kadar ora mümessil-i styasliğı tahkikatıyla de tevhidini rica ederim*⁵⁶.

Sadaret'in ve Harbiye Nezareti'nin emirleri gereği; 15. Kolordu Komutanlığı, Ermenilerin Evliye-i Selâse ve sınır boylarında yaptıkları katliamlar hakkında daha doğru bilgiler elde etmek amacıyla çeşitli tarihlerde Bayezid Sancağı'na istihbarat subayları gönderdi. Subaylar sınırı aşmadan bir yandan sınır ötesindeki hareketleri takip edecek, diğer yandan Osmanlı tarafına sığınmış olan göçmenlerle bizzat görüşerek olaylar hakkında doğrudan bilgi edinecekti. Kolordunun bu uygulaması kısa sürede İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından saptırıldı. Komiserlik, Hükümete verdiği notada; Kolordu Komutanlığı'nın Evliye-i Selâse'ye casuslar gönderdiğini, özellikle Kağızman'a yönelik çalışmalara hız verdiğini iddia etti. Bunun üzerine Sadaret, iddianın doğru olup olmadığını ortaya çıkarmak amacıyla Dahiliye Nezareti aracılığıyla Erzurum Vilayeti'nden bilgi istedi. Vali Vekili Hurşid Efendi, Komutanlık'tan aldığı bilgilere dayanarak, 3 ve 19 Ağustos 1919'da verdiği cevaplarda; Evliye-i Selâse'ye casus ya da casuslar gönderilmesinin söz konusu olmadığını, belirtilen tarihte sadece bir subayın Bayezid Sancağı'nda incelemeler yaptıktan sonra, Erzurum'a geri döndüğünü, bunun da sınırı aşmadığını, dolayısıyla casusluk iddialarının gerçeğe ilgisi olmadığını bildirdi⁵⁷.

Kolordu'nun ve Erzurum Valiliği'nin Ermeni katliamlarına ilişkin bilgileri diğer kolordulara ve mülki makamlara bildirmesinin amaçlarından birisi de kamuoyu oluşturmaktır. Zira Batı Anadolu Türkleri için İzmir ve dolayısıyla Yunan Sorunu neyse, Vilâyât-ı Şarkıye ahali için de Evliye-i Selâse ve Ermeni Sorunu o derece önem taşıyordu. Fakat bölge valilerinden biri olan Elazığ Valisi Ali Galip Bey, bu hususu görmek ve çalışmalara destek vermek yerine kolorduyu halkı isyana teşvik etmekle itham etti. Galip Bey, 25 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; hükümetin bu tür çalışmalara kayıtsız kalmamasını, gerekirse komutanların görevden alınmasını talep etti. Harbiye Nezareti amacını ve yetkilerini aşan valiye haddini bildirmekte gecikmedi. Nezaret, Dahiliye Nezareti'ne ve dolayısıyla Elazığ Valisi Galip Bey'e verdiği cevapta; komutanların görevden alınıp alınmaması hususunda mülki makamların kesinlikle yetkili olmadığını, Karabekir Paşa'nın çalışmalarıyla vatana büyük hizmetler yaptığını beyan etti⁵⁸.

⁵⁶ HTVD, Sayı:5 (Eylül 1953), BN:87.

⁵⁷ Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 3 Ağustos 1919 Tarihli Telgraf.(BOA, DH-KMS, 53-2/104); Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne 19 Ağustos 1919 Tarihli Telgraf.(BOA, DH-KMS, 53-3/15).

⁵⁸ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:199.

15. Kolordu'nun çalışmaları bunlarla sınırlı kalmadı. Komutanlık kendi imkanlarıyla **"1919-1920 Seneleri Kafkasya'da İlamlara Karşı İcra Olunduğu Tebin Eden Ermeni Mezalimi"** adlı bir kitap bastırdı. Eserde; Evliye-i Selâse'de meydana gelen katliamların bazı baı bozuk Ermeni eteleri tarafından sırf intikam hırsıyla değil, aksine belli bir plan çerçevesinde General Osebyan ve Vali Karganof'un emriyle gerçekleştirildiği savunuluyordu. Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti de Ermeni mezalim ve katliamlarının yayınlanması çalışmalarını iki kitap çıkararak destekledi. Bunlardan ilki, **"1919 Yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya'da İlamlara Karşı Yapıldığı Haber Alınabilen Ermeni Mezalimi"**, diğeri de **"İlâm Ahallinin Dar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Mstenid Malumat"** adını taşıyordu. İkinci kitap daha sonra Milli Kongre tarafından Fransızca'ya çevrilerek **"Document Relatif Aux Atrocites Commises Per Les Armeniens Surla Population Musulmane"** adıyla yayınlandı.⁵⁹

Gerçekler bu şekilde ortaya koyulmaya çalışılırken, Ermeni katliamları azınlık ve Avrupa basınında nefsi müdafaa ve hatta Türklerin Ermenileri katliettiği şeklinde çarpıtılarak yer almaktaydı⁶⁰. Bu durum Harbiye Nezareti'ni oldukça rahatsız etmekteydi. Nezaret, Sadaret'e gönderdiği yazıda; haberlerin Rum ve Ermeni gazetelerinde serbestçe yayınlandığı halde, Türkçe gazetelerin sansür edilmesini eleştirerek, bunun önlenmesi için gerekli düzenlemelerin başlatılmasını istedi. Nezaret, ayrıca azınlık ve yabancı basının unsurları birbirine düşürecek şekilde sorumsuzca yayımlar yaptığını, buna karşın doğruların belgelere dayanılarak gazetelere yansımaları için gerekli girişimlerin bir an önce yapılmasını talep etti⁶¹. Zira azınlık basını, Türk kamuoyunu olumsuz yönde etkilemekten geri durmuyordu. Yayınlarda inceden inceye Osmanlı Devleti'nin zayıf olduğu mesajı verilerek bir anlamda azınlıklar isyana teşvik ediliyordu⁶². Hariciye Nezareti 14 Eylül 1919'da verdiği cevapta; azınlık gazetelerinin yaptığı yayımlara karşılık Türk gazetelerinin de aynı şekilde yayımlar yapmasının unsurları birbiri aleyhine tahrik edeceğini, buna karşın gerekli görüldükçe yayımların tezkiz edildiğini ve edileceğini, Türk gazeteleri için uygulanan sansürün bunlar içinde uygulanmasının hkmete en doğru karar ve yol olduğunu bildirdi⁶³.

1920 yılına girildiğinde Ermeni mezalimi o kadar iddetlenmiti ki, komşu ülkelerden de tepki gösterilmeye balandı. Bu devletlerin başında Azerbaycan ve İran gelmekteydi. Her iki devletin Dıileri Bakanları, Ermeni mezalimini hem Paris Barış Konferansı nezdinde, hem de kendi lkelerindeki İngiliz Temsilciliklerine gönderdikleri yazılarda protesto ettiler. Protestolar bunlarla da sınırlı kalmadı. Tiflis'te görev yapan İngiliz Temsilcisi O. Wardrop, Dıileri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği bir yazıda Ermeni mezalimi hakkında Şu ifadelere yer veriyordu: **"Hiç**

⁵⁹ Kırzıoğlu, **Kars İli ve çevresinde Ermeni Mezalimi**, s. 43, 99, 97.

⁶⁰ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:201.

⁶¹ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:210

⁶² TİTE, K.18, G.41, B.41.

⁶³ HTVD, Sayı:9 (Eylül 1954), BN:212.

tereddüt etmeden diyebilirim ki, Müslümanların can ve mallarını Taşnakçı bir Ermeni Hükümeti'ne emanet etmek, insanlık açısından bence kabli tavsiye değildir. Ermenilerin Müslüman yönetimi altında daha salim olacaklarını, fakat Müslümanların Taşnak Ermeni yönetimi altında asla emniyette olamayacaklarına inanıyorum". İngiliz Askeri İntelicens Şubesi Şefi General W. Thwaites ise, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge'e gönderdiği bir yazıda "...Ermenilerin tatmin edici müttefikler olduklarına veya hak iddia ettikleri bütün sempatiye layık olduklarını sanmak abestir..." demek zorunda kalıyordu⁶⁴.

Ermenileri sadece tepki göstermekle durduramayacağını yavaş yavaş anlamaya başlayan Osmanlı Hükümeti, daha ciddi askeri ve siyasi önlemler almaya karar verdi. Askeri önlemler çerçevesinde ilk olarak Harbiye Nezareti'nin başvurusu üzerine 15. Kolordu Komutanlığı'na seferberlik ilan etme yetkisi tanındı⁶⁵. Yetki, Kolordu'ya Ermenilerin sınırı geçmeleri halinde savunma harekâtı yapma imkanı tanınıyordu⁶⁶. Bu yönüyle yetki doğrudan doğruya Evliye-i Selâse'de akan kanı durdurmaya yetmemekteydi. Ama Vilâyet-ı Şarkiye ahalisi üzerinde olumlu etki yaptığı göz ardı edilemez. Bunun yanı sıra Ermenilerin sınırı geçme yönündeki temayülleri de büyük darbe vurulduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Hükümet savunma harekâtı yapılmasının yolunu açarken, Vilâyet-ı Şarkiye ahalisinin buna güvenerek kendi başlarına Ermeni çeteleri ve nizami kuvvetleriyle çatışmaya girmesini, ya da Ermeni göçmenlerine küçük çaplı da olsa saldırılar düzenlemesini önlemek amacıyla bazı önlemler de almaya karar verdi⁶⁷. Dahiliye Nezareti 22 Ağustos 1919'da Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta; Hükümetin gerek doğu sınırının korunması, gerekse Evliye-i Selâse'deki katliamların durdurulması için İtilaf Devletleri nezdinde yeni girişimlerde bulunduğunu ve kendilerine gerekli güvencelerin verildiğini ifade ettikten sonra, Vilâyet-ı Şarkiye ahalisinin Evliye-i Selâse'deki akrabalarına yardım için Ermenilere saldırmasının Hükümet'i büyük sıkıntılarla karşı karşıya bırakacağını, bu sebeple bu tür saldırıların önlenmesi için gerekli önlemlerin alınmasını emretti⁶⁸.

15. Kolordu Komutanlığı'nın, Elviye-i Selâse politikası İstanbul'un işgaliyle yeni bir döneme girmiştir. Kolordu Komutanlığı, Temsil Heyeti'nin Anadolu'nun idaresini üstlenmesinden sonra, Mondros Mütarekesi'ni yok sayarak, Ermeni Hükümeti'ne karşı daha aktif bir politika izlemeye başladı. Bunun ilk işareti 22 Mart 1920'de görülmüştür. Bu tarihte Ermenistan Hükümeti'ne gönderilen notada; sınıra tecavüz edilmesi halinde ateşle karşılık verileceğine dikkat çekilerek, Türklere yönelik katliamların derhal durdurulması istendi⁶⁹.

⁶⁴ Salahi Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, XXXVI/141, (1972), s.47-48.

⁶⁵ ATASE, İSH, K.35, G.48, B.48-1.

⁶⁶ BOA, DH-KMS, 53-2/4.

⁶⁷ BOA, DH-KMS, 54-2/74.

⁶⁸ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁶⁹ TİTE, K.22, G.29, B.29.

SONUÇ

30 Ekim 1918'den Kars'ın işgaline kadar süren birinci dönemde Osmanlı hükümetleri iyi niyetle mütarekenin uygulanmasına çalışıldı. Bu iyimserlik ortamı içerisinde İngilizlerin oldu bittileri şaşkınlığa yol açsa da, sessizlikle kabullenildi. Buna ek olarak askeri makamların İngilizlerin gerçek niyetlerini ilişkin uyarıları görmezlikten gelindi. Bu dönem içerisinde Elviye-i Selâse'nin iki önemli merkezi Kars ve Ardahan, mütarekeye aykırı olarak işgal edildi. Bunun da ötesinde her iki sancağın Ermeni idaresine bırakılmasına seyirci kalındı.

13 Nisan 1919'dan 16 Mart 1920 tarihine kadar geçen süre içerisinde Osmanlı hükümetlerinin Evliye-i Selâse'ye ilişkin politikasını; içte ve dışta kamuoyu oluşturmak, İtilaf Devletleri'ni katliamlardan haberdar etmek ve kalıcı barış anlaşmasının şartları belirlenirken bu hususun göz önünde bulunmasını sağlamak ve son olarak bölgeden kaçmak zorunda kalan Türk göçmenlerin işe ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak şeklinde ifade etmek doğru olacaktır. Özellikle bölgede görev yapan askeri ve mülki makamların azimli ve dirayetli çalışmaları sayesinde bu hususlarda önemli mesafeler alındı. Tezkereler, raporlar ve hatta hazırlanan kitaplar sayesinde Türk ve Avrupa kamuoyları Ermeni katliamlarından haberdar edildi. Bu yayın ve çalışmalar sayesinde Ermenilerin Avrupa kamuoyuna yansıyan şekliyle hiç te masum ve mazlum olmadıkları ispatlandı. Bu gerçek İtilaf Hükümetleri nezdinde olmasa bile, en azından İtilaf Temsilcileri tarafından yukarıda ifade edildiği gibi kabul ve teyit edildi.

Katliamların doğal sonucu olarak ortaya çıkan Türk göçmenleri sorunu bu dönemde üzerinde gayret sarf edilen sorunlardan biri olmuştur. Bölgedeki askeri ve mülki makamların eldeki imkanları seferber ederek göçmenleri sefalet ve açlığa mahkum etmemeleri büyük bir başarı olarak kabul edilmelidir. Türk göçmenleri sorunu Osmanlı-İtilaf Devletleri ilişkilerinde de önemli bir yer tutmuştur. Özellikle askeri makamların sorunu her fırsatta dile getirmeleri İngiliz Hükümeti'nin göçmenler sorununun sadece Ermenilerle sınırlı olmadığını görmesini sağlamıştır. Bunun da ötesinde bölgede görev yapan İngiliz subayları Ermeni göçmenlerinin Vilâyât-ı Şarkîye'ye yerleştirilmeleri hususunda eskisi gibi istekli olmamaya başlamıştır.

Bu dönemde, Elviye-i Selâse'de artan Ermeni zulmüne karşı etkili önlem alınmaması özellikle Damat Ferit Paşa Hükümetleri'nin genel yapısı içerisinde değerlendirilmelidir. Buna karşın 15. Kolordu Komutanlığı'na seferberlik ilan etme yetkisinin tanınması bölgenin tamamında olmasa da, sınır boylarında Ermeni baskı ve zulmünün azalmasında etkili olmuştur.

İkinci dönemde en dikkat çekici husus, bölgenin hukuki varlığına ilişkin herhangi bir karar alınmamasıdır. Bir başka deyişle Osmanlı Hükümetleri, Evliye-i Selâse'nin devletin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve buna bağlı olarak işgalin geçici olduğunu kabul ettiklerini ilan eden bir açıklama yapmamışlardır. Aksine Tevfik

Paşa Hükümeti döneminde, İtilaf Devletleri temsilcilerine verilen 12 Şubat 1919 tarihli bildiride Ermeni Sorunu'nun kökten çözümü için doğu sınırında toprak tavizine gidilebileceği vaat ediliyordu. Bu vaat, Tevfik Paşa Hükümeti'nden sonra iktidara gelen Damat Ferit Paşa Hükümetleri tarafından da tekrar edilmiştir. Bütün bunlara rağmen, Türk milleti haklarını her ne pahasına olursa olsun savunacağını dünyaya ilan etmek amacıyla delegelerini gönderdiği Erzurum Kongresi'nde bölgenin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul ve ilan etmiştir. Bu karar Sivas Kongresi'nde aynen kabul edilmiştir. Daha sonra da Misak-ı Milli'nin değışmez maddelerinden birini oluşturmuştur.

ABSTRACT

After the application of Mondros Armistice, Ottoman State faced the problem of Elviye-i Selâse (Three Provinces). Britain did not want the Caucasus to remain in the hand of Otoman State due to their interest in the region. Therefore, just after the enforcement of Armistice, they tried to separate the region from Otoman State. It is necessary to examine the policies of Ottoman State towards the region in two phases. The first phase covers the period between 30 October 1918 and 13 January 1919. this period can be defined as a period in which the articles of Mondros Armistice would be enforced silently without any concession. The second phase continued from 13 april 1919 to 16 March 1920. This period includes the reaction which occurred between Armenia and Georgia in terms of the sharing of the region as well as of the conflicts that took place in the region.